

LUCRETIUS ÉS A FELVILÁGOSODÁS*

Félreértések elkerülése végett előre kell bocsátanom, hogy nem mester-ségem a felvilágosodás-kutatás. Mint a klasszikus ókor utóéletének (*fortune, Fortleben*) vizsgálója is legfeljebb *seizièmiste*-nak vallhatom magam. Ez alkalommal is *utókorról* — Lucretius utókoráról — lévén szó, talán megbocsátható, hogy az ókorral kezdem és a továbbiakban sem korlátozodom a «fények századára».

Hegel óta szokás a görög szofisztikát a XVIII. századi felvilágosodással párhuzamba állítani. A számos *különbség* taglalására itt nincs mód; annyi tény, hogy azok a kételyek, amelyeknek az i. e. V. század görögsége hangot adott, mindmáig foglalkoztatják a gondolkozókat, és az akkor felvetett kérdések azóta sem jutottak nyugvópontra. Egy magyar neveléstörténész a *par excellence* «pedagógiai századról» szólván azt írta, hogy «a görög szofisták óta nem volt kor, melyben annyi lángelméjűség annyi felületességgel párosult».¹ Egy másik tudósunk, a szociológus Hornyánszky Gyula, aki Hippokratésről szóló könyvének is ezt a címet adta: «A görög *felvilágosodás* tudománya» (Budapest 1910), elgondolkoztató módon juttatta kifejezésre fenntartásait a mindent az ész követelményeihez szabó racionalizmus túlhajtásaival szemben (p. XVI sq.): A tudományban határtalanul bízó felvilágosodás akárhányszor könnyedén siklott át a nehézségeken és metafizikájával kápráztatta el a netalán kételkedőt. A kor «táncoló euphoriája» és «autoszuggesztív bizodalma» még a természeti kényszerről sem akart volna tudomást venni. Hornyánszky ezzel kapcsolatban idézte² Condorcet kérdését (*Tableau historique de l'esprit humain, X. époque*): «Lehetetlen a feltevés, hogy az emberi nem tökéletesedése oly határtalanul kiterjed, hogy immár semmi biztos időt nem állapíthatunk meg születése és pusztulása közé?» — és ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy Condorcet nem tudhatott sokat az érzelmeszedésről. (Hozzátehetjük: a maga gyászos végéről sem.)

Nem a szofisták, hanem az abdérai Démokritos nevéhez fűződik az antik atomelmélet, amelynek szószólói — Epikuroson, Lucretiuson és Gassendin keresztül — napjaink fizikájához kalauzolnak el bennünket. Ennek a modern kísérleti berendezések híján elképesztően merész elméletnek harmadfélezer

* «*Lucrèce au siècle des Lumières*» címmel elhangzott a felvilágosodás kérdéseit tárgyaló VII. nemzetközi kongresszuson (Budapest, 1987. júl. 26-án).

¹ *Fináczy Ernő*: Az újkori nevelés története. Bp. 1927, 96.

² I. m., XVIII 1. j.

éves történetét sincs szándékunkban vázolni. A kívülálló is sejtheti, milyen ellenállásba ütközött az epikurosi materializmus hirdetése — nem annyira a *szavakkal* nehezen bizonyítható fizikai tanítások, mint sokkal inkább az emberi élet céljaként ajánlott *hedoné* és *ataraxia* erkölcsi és vallási következményei miatt, szinte koroktól függetlenül. Másként fogadták persze Ennius óvatosan merész szavait, aki a római világhódítás otthoni árnyoldalait látván, felvilágosult arisztokrata pártfogóinak fedezékéből így vonta kétségbe *nem* az istenek létét, csupán az isteni igazságosságot, az optimista Leibniztól majd egykor megvédendő *theodicaea*-t:

*Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus,
nam si curent, bene bonis sit, male malis, — quod nunc abest.*³

Megint másként fogadták Epikuros tanítványát, Lucretiust egy évszázaddal később, a polgárháborúk válságperiódusában, amikor a *megváltásra* áhító emberiséget az epikurosi tanokkal próbálta kivezetni a reménytelenségből. A *De rerum natura* (*DRN*) világmagyarázata a költőre nézve aligha lehetett veszélyes (bezzeg Anaxagorasnak, négyszáz évvel korábban, menekülnie kellett Athénból!), majd az augustusi restauráció éveiben jórészt elvesztette időszerűségét, és mint költői teljesítmény, az aranykori irodalmat gazdagította. Vergilius hálásan kamatoztatta a Lucretiustól tanultakat (*Georg.* II 490: *felix, qui potuit rerum cognoscere causas. . .*), Ovidius (*Am.* I 15,22 sq.) halhatatlannak mondta a *sublimis* előd költészetét, és az ezüstkori Statius is pozitívnak szánt szavakkal jellemezte «a tudós Lucretius szárnyaló ihletettségét» (*Silv.* II 7,76: *et docti furor arduus Lucreti*).

Ez a *furor arduus* azonban gáncsá torzult a keresztény írók kirohanásaiban: aki Epikuros «istentelen örültségeit» hirdeti, nyilván maga is örült (Lact., *De opif. dei* 6.1: *delirat*), és aki a szerelem körtüneteit a lélek természetével kapcsolatban (a IV. énekben) oly behatóan tárgyalja, maga is csak a szerelem bolondjaként végezhet (Hieronymus). Elkeseredetten hadakoznak vele világszemlélete miatt, de azért a *pagány* istenvilágot az *ő religio*-ellenes fegyvereivel támadják. Így szívárgott át egy és más az antik materializmus lucretiusi megszólaltatásából a középkori kompendiumokba. Például Hrabanus Maurus Lucretius sorait is mozgósította az *Écclesiastes* vagy a *Genesis* magyarázatához,⁴ mint ahogy később Ronsard vagy Du Bartas, sőt még Bossuet sem vetette meg a lucretiusi érveket bizonyos hittételek magyarázatában.

Lucretius XVI. századi utókorának nyomozója a *DRN* «denaturálásának» tanulságos példájaként említi A. Jamyn-nek a Félelemről tartott akadémiai szónoklatát, amelyben ez a Ronsard-tanítvány Lucretiusra hivatkozott annak igazolására, hogy az istenség ismeretét és az istenfélelmet a félelem oltotta az emberiségbe: «on ne saurait pas mieux dénaturer le propos du *DRN*».⁵

³ Scæn. frg. 316 *Vahlen*. A töredéket annak idején *Devecseri Gábor* így fordította le a római irodalomtörténetünk számára (Bp. 1944, 267):

Mindig mondtam, mondom is, hogy *vannak* égi istenek,
Csakhogy mit teszünk mi, azzal nem törődnek, mert hiszen
Úgy a jók mind jól élének, rosszul a rosszak, s ez nem áll.

⁴ Vö. *Schanz—Hosius*: *Gesch. der röm. Lit.* I 281.

⁵ *Simone Fraisse*: *L'influence de Lucrèce en France au XVIe s.* Paris 1962, 194 skk.

Persze így járt el már a század elején (Bologna 1511) a Lucretius-kiadó Joh. Bapt. Pius is: tekintélyes tudását az egyházi dogmák védelmének szolgálatába állította. Például az I. énekhez írott jegyzetei — Lucretiusszal szöges ellentétben — hitelesnek ismerik el a bibliai teremtést (*ex nihilo*) és a gondviselés szerepét. A III. énekben a lélek halhatatlansága ellen felsorakoztatott érvek ismertetése után a lélek halhatatlanságát erősítő fejtegetés következik.

Epikurosnak és követőinek nemcsak az ókorban voltak dühödt ellenfeleik. Dante *Inferno*-jában úgy szerepelnek (X 14 sq.), mint «che l'anima col corpo morta fanno», vagyis tagadják a lélek halhatatlanságát (vö. Lucr. III 427 sqq.), és azt, amit Horatius tréfás önróniával mondott magáról (*Epist.* I 4,16 *Epicuri de grege porcum*), számtalanszor sütik szegénybélyegként az «isten-telen» epikureusokra, de magát a mestert is elmondják disznónak, Lucretiust pedig piszkos kutyának stb. Az *Epicureus* vagy *Lucreticus* jelző a XVI. században⁶ könnyen kijárt az «isten-telen» ellenfélnek, akárcsak a következőben a «*libertinus*», majd az «*esprit fort*».⁷

Lucretiust mégis egyre többen olvassák, legfeljebb a korszakos jelentőségű Lambin-kiadás (1563) előszavának diplomatikus fogalmazásai mögé bújva: folytatták az antik hagyomány összeegyeztetését a kereszténységgel (mint egyébként még Giordano Bruno is!), és próbálták különválasztani a költőt az Epikuros-hívótól. Lambin bízik az olvasó ítéletében, aki meg fogja találni az igazság mézét *ad religionem nostram propagandam atque ornandam*, és távol tudja magát tartani a felforgató tanok fertőzötétől. Ez az előszó — minden eklekticizmusa ellenére — «egyúttal szép hitvallás a szellem szabadsága mellett». A kort ismerve mégsem csodálkozhatunk azon, hogy a XVI. század költői, filozófusai, tudósai szinte kivétel nélkül elutasították Lucretius «vallás-talanságát» (a máglyát — mint Bruno, Lucretius egyetlen igazi tanítványa a XVI. században — kevesen vállalták): «a lelkek még nem voltak érettek a befogadásra; még várunk kell a XVII. század libertinusaira, Gassendire és Cyrano de Bergeracra, vagy a XVIII. századi filozófusokra, hogy szentségtörő merészsége rokonszenvet ébreszthessen a laicizáltabb világban».

Mintapéldája lehetne Lucretius krisztianizálásának Ronsard «*Hymne de l'Hyver*»-je (1563): a *DRN* leglángolóbb sorai a *religio* ellen (I 62 sqq.: a nevén nem nevezett *Gravius homo* merészségéről és a világhódítókon is túltevő haditettéről, a világ fizikai magyarázatáról) költői parafrázisban szinte szóról szóra követik az eredetit, éppen csak Epikuros elhallgatásával, illetőleg a kereszténység istenének annál nyomatékosabb dicsőítésével: «így az ókor leghevesebben atheista szövege ártalmatlanná szelődött». Hasonlóképpen formálta Ronsard az «*Hymne de la Mort*»-ban a III. ének csüggedt befejezését az isteni lélek halhatatlanságának himnuszává.

Igazat adhatunk a Lucretius XVI. századi utókorát vizsgáló Simone Fraisse-nek:⁸ «Montaigne *Essai*-i előtt a költőt nem említették fenntartások nélkül, legfeljebb körültekintően (*avec prudence*) utánozták. Montaigne után

⁶ Vö. B. I.: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960, 312 sk. (irodalommal) és *passim*.

⁷ II. Rákóczi Ferenc «Nemesi társaságának» belső rendtartása szerint «valaki magának idegen Istent keres, avagy maga életét . . . mint egy *atheus* avagy *epicureus*, úgy rendeli és foglalja, először admoneáltassék» (majd kicsapattatik). Közölte Ráday Pál iratai között (II 173) *Benda Kálmán* és *Maksay Ferenc*; vö. *Köpeczi Béla*: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. Fil. Közl. 15 (1969) 15, 14. j.

⁸ I. m. 198.

Lucretius rangját — a legnagyobbak mellett — senki többé nem vitatta». Majd a XVII. század már készséggel befogadja, még pedig nemcsak a libertinusok, nemcsak Cyrano de Bergerac, La Fontaine, Molière, hanem Gassendi kanonok is («aki megkeresztelte az epikurosi atomokat»), Michel de Marolles abbé (Lucretius fordítója), vagy Charles Cotin abbé («aki Krisztina svéd királynő előtt a tudós Lucretius halhatatlan költészetét hirdeti»), Pascal, Bossuet stb. «Az istentelen Lucretius kegyeltté válik a legkeresztényebb király századában» — zárja fejtegetéseit S. Fraisse, és felveti a kérdést: ez a különös utóélet nem valami félreértésen alapul-e?

Félreértésekkel — hol rosszindulatúakkal, hol termékenyekkel — a korábbiakban is találkoztunk, így elfogadhatjuk S. Fraisse megállapításait Lucretius újabbkori recepciójának buktatóiról: «A csillagászat fellendülése, a világmindenség határainak kiterjesztése feltárta előttünk a lucretiusi mű méreteit. . . Ha pedig egyszer az embernek a világban elfoglalt helye vitatottá vált, nyugtalanságunk felfedte előttünk a pogány szomorúság értelmét. Pascal megborzadása a végtelen előtt (vö. Lucr. III 28 sk. *his ibi me rebus quaedam divina voluptas percipit atque horror. . .*), azután a romantikus mélabú nagy témái, a metafizika forradalma, a *nihil*-től való félelem új fényben tüntette fel Lucretius-értelmezésünket. . . » De ez nem történhetett egyik napról a másikra: «A DRN nem tölthette el holmi szigorú racionalizmussal azoknak az elméjét, akik megszokásból a csillagokban vagy démonokban hittek, és nem tették egy csapásra hozzáférhetővé a *kosmos*-ra kiterjedő nagy költészetet azok számára, akik megriadtak Kopernikus feltevéseitől. Egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a tudományos közvélemény elhiggye: a bolygók keringenek a nap körül. Legalább ennyi kellett ahhoz is, hogy Lucretius műve diadalmaskodjék előbb a közömbösség, majd az értetlenség fölött.»⁹

Elvez után természetesen találhatjuk, hogy a felvilágosodás százada Lucretiusnak is a százada, — *quod vix est demonstrandum*. Legfeljebb néhány adalékkal szemléltethetjük azt, ami magától értetődik. Tanulságos volna pl. az Enciklopédiában nyomozni Lucretius «jelenlétét» (*présence*): biztos, hogy színes és meggyőző portré kerekednék belőle. Találomra lapoztunk bele az *Immortalité*-cikkbe (VIII 577), amelyben Diderot — kellő *prudence*-szal — Isten és az emberi lélek halhatatlanságával kezdi, majd a halhatatlansággal, mint a nagy lelkek vágyálmával és a művészi tehetség megbecsülésével folytatja: «Voltak királyok Agamemnón előtt is, de feledésbe merültek, mert nem volt költőjük. . . » — olvassuk a Lolliushoz intézett horatiusi óda (IV 9) parafrázisát (Horatius megnevezése nélkül). «A nagy emberek csak az író révén válnak halhatatlanná, míg emez (ti. az író) azok nélkül is halhatatlan. Híres tettek híján a természet változásait énekelné és az istenek pihenését, a jövő pedig figyelme szavára. . . » Aki az imént Horatiuszt azonosítani tudta, a folytatásban is ráismer Lucretiusra, az örökkévaló anyag változásainak és az intermundiumokban székelő istenek zavartalanságának megéneklőjére, akinek szavára — íme! — nagyon is odafigyel az utókor.

De nézzük csak az *Atomizmus*-cikket! Diderot (a *Corpusculaire*-cikkben, IV 269) lelkiismeretesen felsorolja Descartes ókori elődeit, de «ha teljes képet akarunk alkotni az atomizmusról (vö. I 823), olvassuk Lucretius híres költeményét. . . A világ új. . . , de a világot alkotó anyag örök. Az atomok

⁹ Uo. 200.

mindig is léteztek. . . Semmi sem keletkezik szántsándékkal. . . Nem az értelem helyezte el az ilyen (test)részeket, hogy hasznunkra legyenek, hanem mi használjuk úgy és azt, ahogy és amit alkalmasnak találunk szolgálatunkra. Mindent a véletlen hozott létre. . . , s véletlenségből fog egyszer minden szétfoszlani. . . » Ezek után a váratlan folytatás: «Fölösleges időt vesztegetnünk e képtelenség-halmaz cáfolására, vagy ha szükségesnek találnók küzdeni ellene, de Polignac bíboros Anti-Lucretiusához fordulhatunk.» Az Enciklopédia ismerői — mint egykori olvasói — csak kacsintanak a jellemzően ál-naív utalásra: Diderot úgy tesz, mintha nem értene egyet az imént lelkesen ismertetett materialista tannal. Említsük itt Voltaire eljárását: Polignac bíborost, az Anti-Lucretius szerzőjét versben (*Temple du goût*) «az ég bosszulójának és Lucretius legyőzőjének» (vengeur du ciel et vainqueur de Lucrèce) magasztalta, de prózában (*Les Adorateurs*) keresetlenebbül nyilatkozott róla: «Bien moins poète que ce Romain, il fut aussi mauvais physicien que lui. Il ne fit qu'opposer erreurs, dans son ouvrage sec et décharné, qu'on loue beaucoup et qu'on ne peut lire».

A XVIII. század északultuszának a képi megjelenítés eszközeivel beszédes tanúját szándékosan hagytuk áttekintésünk végére. Sigebert Havercamp Lucretius-kiadásának (Leiden 1725) az I. ének élére tett rézmetszetére gondolunk (*Frans van Mieris inv. et delin., J. Wandelaar fecit*): a rubensi idomú *Ratio* (a felvilágosodás korának mindenható *Raison*-ja) a világmindenséget reprezentáló éggömbön ülve, a *genius* lángsugaraitól megvilágítva és világosságot terjesztve ír. Előtte kiterítve a mintaképül vehető filozófusok (Epikurosz, Héralkeitos, Empedoklés) művei; balról a négy empedoklési elem (tűz, levegő, föld, víz) szimbolikus ábrázolása; jobbra a megvilágosító értelemről legyőzött sötétség képei: az Iphigeneia feláldozását mutató és kétségbeesetten elforduló torz elvakultság (*tantum religio potuit suadere malorum!*), fölötte a két *par excellence* «obszúr» állat (a szamár és a denevér); a *Ratio* jobb lábával a «megköttöttséget» (*religare*, vö. Lucr. I 931 sk.; Serv. *ad Aen.* VIII 349) jelképező ácskapocsra (*uncus*, vö. Hor. c. I 35.20) tipor. Frans van Mierisnek a kor szellemében találóan sikerült illusztrálnia Lucretius *religio*-ellenes sorait.

Persze a kor szellemében fogant egy másik jellemző ábrázolás is: amikor a jezsuiták 1759-ben az Enciklopédia további megjelentetését betiltatták, a sikeres akció emlékére külön érmet verettek, amely a kereszttel jelképezett triumfáló egyházat ábrázolja, amint győztesként a földgömbre és a tudományt szimbolizáló könyvre tapos. Az érem felirata is jellemző: *Morosophia impia calcata*. Nem kellett hozzá sok idő, hogy kiderüljön, *moria* vagy *sophia*-e a felvilágosodás, istentelen-e és el lehet-e taposni. Megint csak Diderot-t idézzük (*Aigle*-címszó, I 196): «Ha egy bagolyfészekbe fénypázmát eresztesz, szemüket sérted és rikoltozásukat idézed elő. Százszor boldog a nép, amelynek csak igazi, magasztos és szent dolgokat kell imádnia, és csak erényes cselekedeteket kell utánoznia: ilyen a miénk, amelyben a filozófia az észet követi, hogy oltárának lépcsőjéhez járulhasson.»

Befejezésül egyetlen adat Lucretius magyarországi kultuszának szemléltetésül: a Göttingában tanult Budai Ézsaiás — debreceni professzor, majd kálvinista szuperintendens (1766—1841) — antik irodalomtörténetében¹⁰ szokatlan részletességgel (tizenkét lapon keresztül) és olyan magasztalással ír a

¹⁰ *Budai Ézsaiás*: Régi tudós világ históriája. Debrecen 1802, 325 skk.

materialista Lucretius művéről, hogy különbbel a legnagyobb klasszikusoknak sem adózik. A *DRN*-t egyéb «dicséretes tulajdonságain kívül» azért mondja olyan becsesnek, hogy «abban az Epicurus tudománya tisztán megmaradt.» Papi kritikáját mindössze ennyiben juttatja szóhoz az istentelennek szidott költővel szemben: «a vallás eredete felette szépen, de némelyekben hibásan adatik elő», de még ezt a kritikát is enyhíti az, hogy az *egész* V. ének mondani-valójára vonatkozik.

Ez csak egyetlen adat, amelyet a felvilágosodás korának hivatott kutatói kiegészíthetnek vagy cáfolhatnak. De ez már végképp nem a klasszikus filológus dolga.